

10. Корнієнко О. В. Цінність психосоматичного здоров'я підростаючого покоління / О. В. Корнієнко // Практична психологія та соціальна робота. – № 10. – 1998. – С. 33–35.
11. Крузе В. Психосоматичні розлади в дитячому віці / В. Крузе // Психолог. – № 2. – 2002. – С. 27–28.
12. Николаева В. В. Некоторые особенности личности подростков, страдающих тяжелым соматическим заболеванием / В. В. Николаева // Влияние хронической болезни на психику. Психологическое исследование. – М. : МГУ, 1987. – С. 139–150.
13. Пекрун Р. Эмоциональные расстройства: этиология и анализ условий возникновения // Клиническая психология / под ред. М. Перре, У. Бауманна. – СПб. : Питер, 2002. – С. 833–835.
14. Подкорытов В. С. Станет ли больной ребенок в Украине правилом, а здоровый – исключением? / В. С. Подкорытов // Практична психологія та соціальна робота. – № 6-7. – 1998. – С. 66–69.
15. Психологические профили : психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Просвещение, 1990. – 347 с.
16. Психология подростка : полное руководство / под ред. член кола РАО А. А. Реана. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.
17. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під кер. В. В. Шапаря. – Харків : Прапор, 2009. – 672 с.

УДК [159.9:351.743-057.36](477)

Жданова І.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри соціології та психології ХНУВС;

Ластовець І.В., здобувач ХНУВС

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ

У статті розкриваються питання психологічних проявів кризи професійного вибору курсантів ВНЗ МВС України. На підставі проведеного дослідження показано специфіку цих проявів на етапі адаптації курсантів до навчально-професійної діяльності та етапі закінчення вищого навчального закладу

Ключові слова: особистість, професійне становлення, кризи, емоційний стан, курсанти, вищий навчальний заклад, Міністерство внутрішніх справ.

В статье раскрываются вопросы психологических проявлений кризиса профессионального выбора курсантов ВУЗ МВД Украины. На основании проведенного исследования показана специфика этих проявлений на этапе адаптации курсантов к учебно-профессиональной деятельности и этапе окончания высшего учебного заведения

Ключевые слова: личность, профессиональное становление, кризисы, эмоциональное состояние, курсанты, высшее учебное заведение, Министерство внутренних дел.

Постановка проблеми. Професійне становлення особистості є складним та багатограним процесом, спрямованим на формування та розвиток особис-

тості як професіонала, фахівця високого класу. Одним з найважливіших етапів цього процесу є етап професійної освіти, який більша частина сучасної молоді проходить у вищих навчальних закладах (ВНЗ). Як відомо, існують певні психологічні закономірності професійного становлення особистості у межах цього етапу, однією з яких є розвиток та функціонування такої нормативної кризи професійного становлення як ревізія вибору. Більшість науковців свідчать, що, по-перше, ця криза є практично неминучою, по-друге, сутність цієї кризи полягає у пошуках відповіді на питання «Чи правильний професійний вибір я зробив?»; по-третє, найбільшого виразу ця криза набуває на першому та останньому роках навчання [2]. Впливають на ступінь виразу кризи й певні особливості майбутньої професії, такі як її престижність у суспільстві, можливості працевлаштування, наявність чітких функціональних обов'язків спеціаліста, умови праці тощо, а також особливості та умови навчання у ВНЗ [4]. Оскільки навчально-виховний процес у ВНЗ МВС України має свою певну специфіку, це відбивається в особливостях професійного становлення особистості курсантів й, відповідно, у кризах такого становлення [3; 5].

Більшість нормативних документів, які присвячено проблемам навчально-виховного процесу у ВНЗ МВС України, підкреслюють важливість етапу адаптації курсантів до умов навчання. Більше того, сприяння успішній адаптації цілком обґрунтовано є одним з основних завдань виховної роботи у ВНЗ, однією з функцій психолого-педагогічного супроводження навчально-виховного процесу, що знаходить своє вираження в особливостях роботи з першокурсниками, починаючи з курсу молодого бійця [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою професійного становлення особистості займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені як Є.О. Клімов, М.С. Пряжников, А.К. Маркова, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна, Л.І. Новікова, М.М. Захаров, К.О. Абульханова-Славська, С.М. Іконнікова, А.О. Деркач, Д. Сьюпер, Д. Тідельман, О. Хара, Д. Холланд, Ф. Парсон, Х. Томз та ін.. Психологічним аспектам професійного становлення і самовизначення особистості працівників ОВС присвячені роботи О.М. Бандурки, Л.М. Балабанової, С.П. Бочарової, В.І. Барка, Л.І. Мороз, О.В. Землянської, І.В. Жданової, А.В. Москаленка, В.Л. Погрібної, Г.Є. Запорожцевої, Г.В. Попової, О.В. Тімченка, О.М. Цильмак, С.В. Ковальчишина та ін.

За Е.Ф. Зеєром, професійне становлення – це розвиток особистості у процесі вибору професії, професійної освіти і підготовки, а також продуктивного виконання професійної діяльності [4]. Це процес, який характеризується кількісними, якісними і структурними перетвореннями, що забезпечують нормальне функціонування людини як суб'єкта праці. Це незворотно спрямована закономірна зміна основних компонентів структури (формування професійно важливих якостей) особистості працівника, яка відбувається у процесі набуття професійної освіти та опанування ним професійної діяльності, розвитку професіонала, реалізації професіоналізму, професійної самореалізації та самоактуалізації в цій діяльності [4; 6]. Тобто професійне самовизначення – це процес, який розгортається в часі та просторі, має свої певні етапи, закономірності та кризи розвитку.

На кожному з етапів людина може піти з професії внаслідок кризи про-

фесійного становлення або навпаки, знайти в ній новий сенс, що прискорить її становлення як професіонала. Суть кризи виявляється у порушенні гармонії й виникненні на цій підставі протиріч між різними складовими або різними лініями розвитку. Головною проблемою кризи є усвідомлення протиріч і грамотне управління цими суперечливими процесами. Чим в більшій мірі ці протиріччя усвідомлюються людиною, тим більшою мірою вони стають такими, якими можна управляти [2; 6].

Слідом за М.С. Пряжниковим, можна визначити наступні варіанти протиріч особистості, що самовизначається [9]:

- протиріччя між статевим, загальноорганічним та соціальним розвитком людини (за Л.С. Виготським);
- протиріччя між фізичним, інтелектуальним і громадським, моральним розвитком (за Б.Г. Ананьєвим);
- протиріччя між різними цінностями, протиріччя несформованої ціннісно-сислової сфери особистості (за Л.І. Божович, О.М. Леонтьєвим);
- проблеми, пов'язані зі зміною ціннісних установок у дорослі періоди розвитку суб'єкта праці (за Дж. Сьюпером, Б. Ливехудом, Г. Шихі);
- кризи ідентичності (за Е. Еріксоном);
- криза, що виникає внаслідок суттєвих розбіжностей між реальним Я» та «ідеальним Я» (за К. Роджерсом);
- кризи вікового розвитку, які базуються на протиріччі мотиваційної та операційної ліній розвитку (за Б.Д. Ельконіним);
- кризи власне професійного вибору, які ґрунтуються на протиріччі «хочу», «можу» і «треба» (за Є.О. Клімовим) та ін.

Криза ревізії та корекції професійного вибору, якої зазнають юнаки на етапі професійного навчання, як правило, не доходить до критичної фази, а протікає досить уповільнено. Проте, як зазначають фахівці, зміна соціальної ситуації розвитку та перебудова провідної навчально-пізнавальної діяльності у професійно-орієнтовану дозволяють виділити її в самостійну нормативну кризу професійного самовизначення особистості [2]. До факторів, що зумовлюють цю кризу, відносять незадоволення професійною освітою і професійною підготовкою, зміну соціально-економічних умов життєдіяльності, перебудову провідної діяльності. В якості засобів подолання кризи говорять про зміну мотивів навчально-професійної діяльності (більша орієнтація на практику), корекцію професійного вибору (професії, спеціальності, факультету), вдалий вибір наукового керівника, тематики науково-прикладних досліджень і т. д. [4].

Як відомо, адекватне та гармонійне професійне становлення особистості знаходить своє суб'єктивне вираження у певних позитивних емоційних станах, в тому числі такому складному як задоволеність життям та окремими його аспектами. І навпаки, будь-які кризи, в тому числі і професійні, проявляються, насамперед, певними негативними емоційними станами [1; 7].

Мета: визначити наявність та психологічні прояви кризи професійного вибору курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося на базі Національної академії внутрішніх справ. В ньому взяли участь 126 курсантів, з них

30 осіб – першокурсники, 28 – курсанти другого курсу, 32 – курсанти третього курсу і 30 курсантів навчалися на четвертому курсі. Дослідження проводилося у вересні, тобто на початку нового навчального року.

Нами вивчалися особливості прояву кризи професійного вибору на емоційно-оцінному рівні. З цією метою було використано наступні методики:

- опитувальник В. Коулмена, за допомогою якого визначався загальний рівень задоволеності життям (ЗЖ);

- модифікована нами методика «Типовий сімейний стан», що запропонована Е.Г. Ейдемилером, В. Юстицісом – вивчався типовий емоційний стан курсантів у навчально-службовій діяльності;

- колірний тест ставлення (КТС) Є.Ф. Бажина та О.М. Еткінда – для визначення неусвідомлених аспектів ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності та служби в ОВС.

Результати дослідження показали, що переважна більшість курсантів незалежно від курсу цілком задоволена своїм життям (92%). Аналіз цих показників, з урахуванням року (курсу) навчання, дозволив виявити деякі особливості. Так, найбільш задоволеними життям відчують себе курсанти третього курсу (ЗЖ=11,5). Друге місце за ступенем задоволеності життям посіли курсанти другого курсу (ЗЖ=11,3). Першокурсники відчують себе ще менш задоволеними (ЗЖ=11,0). Ступінь задоволеності життям курсантів - четвертокурсників (останній рік навчання) виявився найменшим (ЗЖ=10,2), причому вірогідно меншим, ніж третьокурсників та другокурсників ($p < 0,05$). Що стосується задоволеності своїм професійним вибором, то середній бал склав (за 10-бальною шкалою) $6,8 \pm 2,2$ на першому курсі, $8,1 \pm 2,8$ – на другому, $8,3 \pm 3,0$ – на третьому, $7,2 \pm 2,6$ – на четвертому. Тобто реєструється схожа «картина»: найбільш задоволеними своїм професійним вибором є третьо- та другокурсники, а найменш задоволеними – курсанти першого і четвертого курсів. Це дає змогу казати про суттєвий вплив професійно-навчальної складової на задоволеність життям в цілому курсантів ВНЗ МВС України.

Щодо конкретних емоційних станів курсантів, які пов'язані безпосередньо з навчально-професійною і службовою діяльністю, то можна сказати наступне (табл.1).

Таблиця 1.

Показники емоційних станів курсантів, що пов'язані з навчально-службовою діяльністю ($x \pm d$)

Емоційні стани	Перший курс	Другий курс	Третій курс	Четвертий курс
Загальна незадоволеність	$15,9 \pm 3,47$	$12,4 \pm 4,69$	$10,4 \pm 3,44$	$14,8 \pm 2,84$
Нервово-психічне напруження	$22,4 \pm 4,17$	$13,2 \pm 3,62$	$12,3 \pm 3,62$	$13,6 \pm 2,84$
Тривога	$11,6 \pm 3,28$	$9,8 \pm 2,14$	$9,4 \pm 3,12$	$14,2 \pm 3,27$

Одразу необхідно відмітити, що в жодному випадку сума оцінок за 4 субшкалами за кожним емоційним станом не перевищила і не дорівнювала 26 (27) балам, тобто стани найвищої незадоволеності, напруженості і тривоги не були констатовані. В той же час, як бачимо з таблиці 1, середній бал за

шкалою «загальна незадоволеність» є більш високим на першому (15,9) та на четвертому (14,8) курсах, та найменшим – на третьому (10,4) та другому (12,4) курсах. Тобто, рівень незадоволеності навчально-службовою діяльністю першокурсників і четвертокурсників є суттєво вищим.

Середні бали за станом нервово-психічного напруження є вірогідно більш високими у першокурсників (22,4), ніж у курсантів інших навчальних курсів (13,2; 12,3 і 13,6; $p < 0,05$ в усіх випадках). Саме першокурсники відчують себе більш заклопотаними, напруженими, втомленими, зайнятими у порівнянні з курсантами інших курсів. А ось рівень тривоги виявився більш високим у четвертокурсників (12,2) та у першокурсників (11,6), що відрізняє їх від курсантів другого та третього курсів (9,8; 9,4; $p < 0,05$). При цьому якщо першокурсники здебільшого вказують на свою стурбованість, певну незграбність, невпевненість, боязкість, то четвертокурсники – на стривоженість, зайвість.

Результати, отримані за допомогою КТС, показали, що у курсантів останнього курсу, в порівнянні з молодшими «колегами», позитивні настанови до своєї професії та служби в ОВС є менш вираженими. Зокрема середній бал поняття «служба в ОВС» є вірогідно більш високим у групі курсантів четвертого курсу (5,2), що відбиває їх більш складне та негативно забарвлене ставлення до службової діяльності. Про це свідчать і колірні асоціації до цього поняття, переважно з додатковими кольорами. Аналогічні результати встановлено стосовно поняття «мій професійний вибір», середній бал за яким склав 4,9. В той же час діагностується досить позитивне ставлення четвертокурсників до міліції в цілому та своєї професії. Отримані дані свідчать про досить суперечливе ставлення курсантів четвертого курсу до системи явищ, пов'язаних із професійною та службовою діяльністю. Ставлення курсантів другого та третього курсів до свого професійного вибору, служби в ОВС, своєї професії є більш позитивним та несуперечливим. Щодо курсантів першого курсу, то при позитивному ставленні до вищеозначених явищ (середні бали в межах 2,2–3,4), вони виявляють і певні негативні стани та фрустрацію основних потреб особистості, що знаходить своє вираження у колірних асоціаціях цих понять з додатковими кольорами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку у даному напрямку. Отримані у дослідженні дані свідчать про досить велику значущість професійно-навчальної та службової діяльності курсантів ВНЗ МВС України в забезпеченні задоволеності їх своїм життям. Можна констатувати наявність певних ознак кризи професійного становлення особистості у курсантів першого та випускного четвертого курсу, змістові характеристики якої є різними. Першокурсники здебільшого відчують нервово-психічну напругу та виявляють позитивно-суперечливе ставлення до свого професійного вибору. Четвертокурсники проявляють певну тривожність та занепокоєність, складне та неоднозначне ставлення до свого професійного вибору.

Незважаючи на те, що криза професійного вибору є нормативною кризою професійного становлення особистості, створення психотехнологій попередження та подолання цієї кризи у курсантів можна вважати перспективним напрямом розробки даної проблеми в юридичній психології. Це дозволить

створити умови для професійного розвитку курсантів, їх професійної самоактуалізації, розвитку та формування гармонійної особистості майбутніх працівників ОВС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабанова Л. М. Суб'єктивна категоризація процесу професійного становлення особистості в системі силових структур / Л. М. Балабанова // Право і безпека. – 2004. – №3. – С. 7–9.
2. Бандурка А. М. Юридическая психология : [монография / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская]. – Х. : Титул, 2006. – 750 с.
3. Гуменюк Л. Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : [навчальний посібник] / Л. Й. Гуменюк, І. В. Сулятицький. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учеб. пособие для студ. вузов] / Зеер Э. Ф. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Лапшина В. Л. Профессионализм в деятельности органов внутренних дел : проблемы теории та практики : [підручник] / Лапшина В. Л. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2005. – 224 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Педагогика, 1996. – 256 с.
7. Мороз Л. І. Професійно-психологічний тренінг в ОВС як засіб розвитку особистості професіоналу / Л. І. Мороз // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Т. 5. – С. 112–129.
8. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України : наказ МВС України від 28.07.2004 № 842. – К. : МВС України, 2004. – 42 с.
9. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Пряжников Н. С. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.

УДК 159.98

Землянська О.В., д. психол. н., професор, професор кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій ХНУВС

ДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються актуальні питання правової соціалізації особистості, у процесі якої відбувається засвоєння правової культури нашого суспільства і на цій основі – формування правослужняної поведінки, що відповідає вимогам суспільства.

Ключові слова: правова соціалізація, правова культура суспільства, правосвідомість.

В статье рассматриваются актуальные вопросы правовой социализации личности, в процессе которой происходит усвоение правовой культуры нашего общества и на этой основе – формирование правопослушного поведения, отвечающего требованиям общества.

Ключевые слова: правовая социализация, правовая культура общества, правосознание.